

Άτομα με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.) Ένα ευαίσθητο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής.

Γεώργιος Μάρδας*

Περίληψη

Τα προβλήματα των αναπήρων (ατόμων με ειδικές ανάγκες) είναι πολύπλευρα και εμπλέκουν ένα μεγάλο φάσμα της Κοινωνικής Πολιτικής. Το βασικό αίτημα των ατόμων αυτών συνίσταται στη διασφάλιση περίθαλψης, επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης και τέλος κοινωνικής ένταξης.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει σοβαρή μεθοδευμένη προγραμματική αντιμετώπιση ενός ειδικού προγράμματος προστασίας των εν λόγω ατόμων.

1. Θεσμική διάρθρωση και λειτουργία των φορέων για άτομα με ειδικές ανάγκες

Στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των αναπήρων και των Α.Μ.Ε.Α. εμπλέκονται διάφοροι φορείς Κοινωνικής Πολιτικής (Υγείας, Παιδείας, Εργασίας, Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Οικονομικών κ.τ.λ.).¹

Τα προβλήματα γενικά των αναπήρων και των Α.Μ.Ε.Α. γίνονται πιο έντονα από την εσφαλμένη θέση της κοινωνίας απέναντί τους και τη δυσκινησία του Κράτους να παρεμβαίνει αποτελεσμα-

---

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

τικά για την επίτευξη της άριστης λύσης, από αυτές που προτείνει η Κοινωνική Πολιτική.²

Το ποσοστό των εν λόγω ατόμων, διεθνώς, ανέρχεται σε 5-10% περίπου του πληθυσμού κάθε χώρας. Στο όχι και τόσο ευκαταφρόνητο αυτό ποσοστό των αναπήρων, εμφανίζεται ένα σοβαρό πρόβλημα, που συνίσταται στο γεγονός ότι οι αναπηρίες είναι πολλών ειδών, με διαφορετικά κάθε μία ειδικά προβλήματα και κοινωνικές διαστάσεις.³

Όμως, βασικό αίτημα των ατόμων αυτών είναι η διεκδίκηση μιας θέσης στο κοινωνικό σύνολο και στον οικονομικό μηχανισμό. Οι ανάπηροι χρειάζονται περιθάλψη, επαγγελματική κατάρτιση, επαγγελματική αποκατάσταση και κοινωνική ένταξη.⁴

Οι Υπηρεσίες του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, που εμπλέκονται στα θέματα των αναπήρων είναι οι εξής: Παιδικής Προστασίας, Αναπήρων, Δημόσιας Υγιεινής και Υπερήλικων Ατόμων.⁵

Ο προληπτικός τομέας αντιμετώπισης της αναπηρίας και των Α.Μ.Ε.Α. δεν έχει μελετηθεί· ακόμη δεν λείπει και από τα σχέδια των πρώτων ετών του 21ου αιώνα.

Η οικογένεια, συνήθως, ξαφνικά βρίσκεται μπροστά σε ένα ανάπηρο τέκνο. Τις πιο πολλές φορές ή θέλει να κρυφτεί από την κοινωνία ή καταφεύγει στην υπερπροστασία αυτού ή κάνει και τα δύο, πράγμα που συμβαίνει συχνότερα.⁶

Τα ειδικά άτομα που φοιτούν στο σχολείο δεν υποστηρίζονται με επάρκεια, όσον αφορά τις ιατρικές, παραϊατρικές και κοινωνικές υπηρεσίες.⁷ Η ειδική εκπαίδευση των ειδικών ατόμων γίνεται από το Υπουργείο Παιδείας, ενώ η επαγγελματική κατάρτιση από τον Ο.Α.Ε.Δ. και για τις βαρειές περιπτώσεις από άλλους φορείς.⁸

Τα ειδικά ιδρύματα που εποπτεύονται από τα Υπουργεία Ε.Κ.Α. και Υ.Π. καλύπτουν μικρό αριθμό των Α.Μ.Ε.Α. Τα ιδρύματα αυτά καταρτίζουν τους ανάπηρους σε επίπεδο εργασιοθεραπείας και η κατάρτιση δεν ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Συμβαίνει δε πολλοί γονείς να μην επιθυμούν την επαγγελματική κατάρτιση των παιδιών τους, γιατί αλλιώς θα χάσουν το δικαίωμα συνταξιοδότησης.

Για τα άτομα, που γίνονται ανάπηρα, ενώ εργάζονται, η νοσηλεία (νοσοκομειακή) αποβλέπει απλά στην αποκατάσταση της υγείας του ατόμου και δεν φροντίζει για την επιστροφή του ατόμου (αναπήρου) στην εργασία του, κατόπιν νέας αξιολόγησης και αναπροσαρμογής του, καθόσον τα νοσοκομεία δεν συνδέονται με τις μονάδες αναπροσαρμογής.⁹

Η επαγγελματική κατάρτιση, γίνεται μέσω του Ο.Α.Ε.Δ. και πραγματοποιείται τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Οι προσλήψεις αφορούν τηλεφωνητές, κλητήρες, θυρωρούς, και νυκτοφύλακες (Βλ. Ν. 1648/86 και Ν. 2224/94).

Ο Ο.Α.Ε.Δ. εφαρμόζει προγράμματα κατάρτισης για Α.Μ.Ε.Α. στη Σχολή Επαγγελματικής Κατάρτισης, για Α.Μ.Ε.Α. στο Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αναπήρων, στα Κέντρα Ψυχικής Υγείας, στο Δήμο Αργυρούπολης, στο Κ.Ε.Α.Ζ., στο Ε.Λ.Ε.Π.Α.Α.Π. κ.λπ. Το 1996, ο Ο.Α.Ε.Δ., ξεκίνησε δύο προγράμματα για Α.Μ.Ε.Α. Το Πρόγραμμα Νέων Θέσεων και το Πρόγραμμα Εργονομικής Διευθέτησης.

2. Κρατικές παροχές σε άτομα με ειδικές ανάγκες

Οι παροχές αυτές χορηγούνται τόσο μέσω των Νομαρχιακών Προϋπολογισμών όσο και μέσω του Προϋπολογισμού του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Το Υ.Υ.Π. προβαίνει στις εν λόγω παροχές, στο μέτρο που υπάρχουν ελλείμματα στους σχετικούς Κωδικούς Αριθμούς Εξόδων (Κ.Α.Ε.) ή στην περίπτωση επίσης αύξησης των χορηγουμένων επιδομάτων, από την εκάστοτε Κυβέρνηση, για τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.).

Οι κατηγορίες των επιδομάτων που χορηγούνται στα Α.Μ.Ε.Α., αντιστοιχούν σε δέκα (10) Κ.Α.Ε. Συγκεκριμένα έχουμε τις εξής κατηγορίες: Μεσογειακή αναιμία, Τυφλότητα, Κωφάλαλοι, Παραπληγικοί ανασφάλιστοι, Βαρειά Νοητική Καθυστέρηση (Β.Ν.Κ.). Βαρειές αναπηρίες (>67%), Σπαστικοί, Καύσιμα, Στεγαστική συνδρομή και Παραπληγικοί Δημοσίου (βλ Πίνακες 1 και 2). Το έτος 1985 υπήρχαν έξι κατηγορίες επιδομάτων και χορηγούνταν σε 30.654 άτομα. Για τις ίδιες αυτές κατηγορίες επιδομάτων το έτος 1994, επιδοτούνταν 45.839 Α.Μ.Ε.Α. Δηλαδή μεταξύ 1985-1994 και για έξι συγκεκριμένες κατηγορίες επιδομάτων, εμφανίζεται αύξηση κατά 49.5% των επιδομάτων (Πίνακας 1). Επιπλέον δε για το έτος 1994 υπήρχαν άλλοι 34.709 επιδοματούχοι για άλλες τέσσερις επιπλέον, κατηγορίες επιδομάτων.

Το σύνολο δηλαδή των επιδομάτων το έτος 1994 ανερχόταν σε 80.548 Α.Μ.Ε.Α., έναντι 30.654 Α.Μ.Ε.Α. για το έτος 1985. Δηλαδή έχουμε μια αύξηση μεταξύ των ετών 1985-1994 σε αριθμό επιδοτουμένων κατά 262,8%. Πράγματι, ο μέσος όρος αύξησης

των επιδομάτων των Α.Μ.Ε.Α., μεταξύ 1985 και 1994, ανέρχεται σε 288,6% (Πίνακας 1).

Ασφαλώς χρειάζεται περαιτέρω μελέτη το όλο θέμα (διπλές επιδοτήσεις, εικονικές παθήσεις κ.λπ.).

Για το έτος 1993 μέσω των Νομαρχιακών Προϋπολογισμών εδόθησαν σε Α.Μ.Ε.Α. 74.494 εκατ. δρχ., ενώ για το έτος 1994 εδόθησαν 22.090 εκατ. δρχ.

Στα ποσά αυτά πρέπει να προστεθούν ορισμένες παροχές του Υ.Υ.Π. για την κάλυψη ελλειμμάτων των Νομαρχιακών Προϋπολογισμών. Έτσι για το έτος 1993 εδόθησαν από το Υ.Υ.Π. 1454 εκατ. δρχ. Αντίστοιχα όμως, πρέπει να προσθέσουμε και τις παροχές του Υ.Υ.Π. για ετήσιες αυξήσεις των επιδομάτων, που ήταν, για το έτος 1993 3.500 εκατ. δρχ. και για το έτος 1994, πάλι 3.500 εκατ. δρχ. Το ίδιο ισχύει και για το έτος 1995, δηλαδή πρέπει να προσθέσουμε στο ποσό 1591 εκατ. δρχ., 6,5 δισεκ. δρχ. Για το έτος 1996, στο ποσό των 11.850 εκατ. δρχ., συμπεριλαμβάνεται το ποσό των 7,5 δισεκ. δρχ., που δόθηκε από το Υ.Υ.Π. για την προσαύξηση των παροχών.

Παραπάνω είδαμε ότι το έτος 1994 ο αριθμός των επιδοτούμενων ήταν 80.548 Α.Μ.Ε.Α. Συνεπώς, το Κράτος επιβαρύνθηκε με 332.336 δρχ., ετησίως, για κάθε άτομο της κατηγορίας αυτής (βλ. Πίνακες 2 και 3).

3. Διαπιστώσεις-προτάσεις

Το όλο όμως πρόγραμμα οικονομικής ενίσχυσης των Α.Μ.Ε.Α. δεν στηρίζεται σε καμιά προγραμματισμένη μεθόδευση και δεν γίνεται αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του προγράμματος αυτού.¹⁰ Χαρακτηριστικό επίσης είναι, ότι δεν υπάρχουν ενιαία και σαφώς καθορισμένα κριτήρια στην υλοποίηση των διάφορων προγραμμάτων για τα Α.Μ.Ε.Α.¹¹ Στην Κοινωνική Ασφάλιση, η διάσπαρτη και δαιδαλώδης νομοθεσία, που αφορά την έννοια της αναπηρίας, τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία της παροχής σύνταξης αναπηρίας, τη δυνατότητα πηγής ασφαλιστικής κάλυψης των αναπήρων και των μελών των οικογενειών αυτών κ.λπ., καθιστά άμεση και αναγκαία την ομοιομορφοποίηση και εκλογίκευση της κατηγοροποίησης των σχετικών νομικών διατάξεων για την παροχή συντάξεων αναπηρίας από τους Φ.Κ.Α.¹²

Συγκεκριμένα θα μπορούσαμε να προτείνουμε τη λήψη των α-

κόλουθων μέτρων και ενεργειών, στο πλαίσιο μιας εκλογικευμένης Κοινωνικής Πολιτικής, που θα προσάρμοζε θετικά την ελληνική πραγματικότητα στο ισχύον ευρωπαϊκό πρότυπο:

- 3.1. Να εφαρμόζεται στις προνοιακές παροχές στα Α.Μ.Ε.Α. και κατά περίπτωση, η αρχή της εξατομίκευσης και να καθιερωθεί κατά ενιαίο τρόπο για όλες τις παροχές η αρχή της επικουρικότητας.
- 3.2. Οι ανάγκες, η οικονομική και οικογενειακή κατάσταση του ατόμου, θα είναι οι βασικοί όροι προσδιορισμού της προτεραιότητας για την ικανοποίηση των προνοιακών παροχών, σε είδος, στα Α.Μ.Ε.Α. Τα ίδια κριτήρια μπορεί να ισχύουν και για τις παροχές προσωπικών υπηρεσιών.
- 3.3. Η σύνταξη αναπηρίας να συνδέεται με τον παράγοντα της ηλικίας.^{11,12}
- 3.4. Οι διάφορες επιχειρούμενες καταστρατηγήσεις της ισχύουσας νομοθεσίας να αρθούν αποτελεσματικά.
- 3.5. Ίδρυση Ενιαίου Φορέα προνοιακού χαρακτήρα, όπου θα ενταχθούν όλοι οι Φορείς Κοινωνικής Πρόνοιας του Δημόσιου Τομέα.
- 3.6. Ίδρυση Ειδικού Διαγνωστικού και Συμβουλευτικού Κέντρου για Α.Μ.Ε.Α.
- 3.7. Τα Ειδικά Σχολεία για τα Α.Μ.Ε.Α. να υπαχθούν στο Υπουργείο Παιδείας με ταυτόχρονη ίδρυση Σχολών και Κέντρων Μετεκπαίδευσης των Α.Μ.Ε.Α.¹³
- 3.8. Βελτίωση, επέκταση και διαφοροποίηση των επιδομάτων και μετατροπή τους σε μοχλό αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης.¹⁴
- 3.9. Κάλυψη όλων των οικονομικά αδύνατων αναπήρων.
- 3.10. Αναβάθμιση των υπηρεσιών, που παρέχουν τα λειτουργούντα ιδρύματα. (Διοικητικά, λειτουργικά, οικονομικά).
- 3.11. Ανάπτυξη και αναβάθμιση των προγραμμάτων Επαγγελματικής Κατάρτισης Αναπήρων, αύξηση των χρηματοδοτήσεων από την Ε.Ε. και προώθηση της απασχόλησης των αναπήρων.
- 3.12. Καθορισμός, επακριβώς και αυστηρά, των κατηγοριών των ατόμων ή φορέων που μπορούν να παίρνουν άδειες σύστασης και λειτουργίας προνοιακών ιδρυμάτων.
- 3.13. Αύξηση των δαπανών για πρόνοια και ειδικότερα για τα Α.Μ.Ε.Α. και αύξηση του αριθμού των επαγγελματικά καταρτιζόμενων αναπήρων.
- 3.14. Πρόβλεψη και ανάπτυξη βελτιωμένων τεχνικών για την εκ-

παίδευση των κωφαλάλων και των τυφλών. Η ορθοπεδική χειρουργική, τα προσθετικά εξαρτήματα και η νέα αγωγή των μυών για τους βαριά τραυματισμένους, μαζί με τη βοήθεια για την ψυχολογική προσαρμογή του αναπήρου στην κατάστασή του, θα συμβάλλουν ώστε να εξασφαλισθεί σε όλο και πιο πολλά παιδιά (ανίκανα ή ανάπηρα) η δυνατότητα να ζήσουν ολοκληρωμένα ως δρώντα μέλη της κοινωνίας¹⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΠΛΗΘΟΣ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΩΝ Α.Μ.Ε.Α. ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ
ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ, ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

Α/Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΧΟΡΗΓΟΥΝΤΑΙ ΣΕ Α.Μ.Ε.Α.	1985	1994 %	ΑΥΞΗΣΗ %
01	Τυφλοί	17.213	21.167	23
02	Βαριά νοητικά καθυστερημένοι	6.877	13.417	95,1
03	Μεσογειακή αναιμία	326	4.741	1454,3
04	Κωφοί	2.978	4.313	46,8
05	Τετραπληγικοί ανασφάλιστοι	1.198	2.033	69,7
06	Σπαστικοί	117	167	42,7
07	Παραπληγικοί ασφαλ. Δημοσίου	-	1.390	-
08	Βαρείες αναπηρίες (>67%)	-	30.262	-
09	Επίδομα καυσίμων	-	2.741	-
10	Στεγαστική συνδρομή	-	316	-
ΣΥΝΟΛΟ		30.654	80.548	-
x= 288,6				

ΠΗΓΗ: α) Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας

β) Ιδίοι υπολογισμοί Δρ Γ.Δ. Μάρδα

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ: Για τις έξι (6) πρώτες κατηγορίες επιδομάτων, για το έτος 1994, που αναφέρονται στο πλήθος των επιδοτούμενων, ο αντίστοιχος αριθμός αυτών ήταν 45.839, ενώ το πλήθος των επιδοτούμενων για τις άλλες κατηγορίες ήταν 34.709.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΠΑΡΟΧΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΥΓΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΣΕ ΝΟΜΑΡΧΙΕΣ
(ΕΙΤΕ ΓΙΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΩΝ, ΕΙΤΕ ΓΙΑ ΕΤΗΣΙΑ
ΑΥΞΗΣΗ), ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1993-1996

Α/Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ ΑΝΑΠΗΡΙΑΣ	Σε χιλ. δρχ.			
		1993	1994	1995	1996
			ΕΤΗ		
01	Μεσογειακή αναιμία	10.000	50.000	260.000	1.370.000
02	Τυφλότητα	30.000	250.000	240.000	1.680.000
03	Κωφάλαλοι	10.000	30.000	40.000	630.000
04	Παραπληγία (Ανασφάλιστοι)	10.000	200.000	110.000	200.000
05	Βαρειά Νοητική Καθυστέρηση	10.000	170.000	200.000	3.000.000
06	Βαρειές αναπηρίες (>67%)	100.000	350.000	600.000	4.250.000
07	Σπαστικοί	10.000	3.000	5.000	130.000
08	Καύσιμα	10.000	60.000	40.000	230.000
09	Στεγαστική συνδρομή	5.000	6.000	6.000	160.000
10	Παραπληγικοί Δημοσίου	80.000	90.000	90.000	200.000
ΣΥΝΟΛΟ		1.454.000	1.179.000	1.591.000	11.850.000

ΠΗΓΕΣ: α) Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας

β) Ιδίοι υπολογισμοί Δρ Γ.Δ. Μάρδα

γ) Νομαρχιακοί Προϋπολογισμοί 1993 και 1994

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: α) Για το έτος 1993, το σύνολο των επιδομάτων που γραφόταν στους Νομαρχιακούς προϋπολογισμούς, για την αναπηρία, ανερχόταν σε 74.494 εκατ. δρχ., ενώ, για το έτος 1994 ανερχόταν στο ποσό των 22.090.500 χιλ. δρχ.

β) Στα ποσά, μόνο του έτους 1996, περιλαμβάνεται και η αύξηση 20% (7,5 δισ. δρχ.), που κατέβαλε το Υ.Υ.Π.

γ) Στο συνολικό ποσό του έτους 1995 πρέπει να προστεθεί η αύξηση 20% που ανερχόταν σε 6,5 δισ. δρχ., ενώ, για το έτος 1993, η αύξηση ήταν 3,5 δισ. δρχ.

δ) Το έτος 1994, ο αριθμός των αναπήρων, που επιδοτούνταν από το κράτος (Υ.Υ.Π. και Νομαρχίες), ανερχόταν σε 80.548 άτομα, ενώ το ποσό, που κατέβαλε το Υ.Υ.Π. για την ετήσια αύξηση ήταν 3,5 δισ. δρχ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΕ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΟΥΣ ΑΝΑΠΗΡΟΥΣ,
ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

ΕΤΗ	ΔΑΠΑΝΕΣ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΩΝ ΑΝΑΠΗΡΩΝ ΣΕ ΕΚΑΤ. ΔΡΧ.			
	ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΟΙ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ	ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΟΥ Υ.Υ.Π.	ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΤΗΣΙΑ ΑΥΞΗΣΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΔΑΠΑΝΩΝ
1993	74.494	1.454	3.500	79.448
1994	22.090	1.179	3.500	26.769

ΠΗΓΕΣ: α) Υ.Υ.Π.

β) Ιδίοι υπολογισμοί Δρ Γ.Δ. Μάρδα

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: α) Το έτος 1989, οι επιδοτούμενοι ανέρχονταν σε 52.326, ενώ η σχετική δαπάνη ήταν 10.535.580 χιλ. δρχ.

β) Για το έτος 1994, ο αριθμός των επιδοτούμενων ήταν 80.548. Για κάθε επιδοτούμενο, το κράτος επιβαρύνθηκε κατά μέσο όρο με 332.336 δρχ. ετησίως.

γ) Το Κράτος όμως επιβαρύνθηκε, για το έτος 1994, με το ποσό των 13.156.376.000 δρχ. για επιχορήγηση Ιδρυμάτων προστασίας Α.Μ.Ε.Α.

δ) Επιπλέον των παραπάνω ποσών, για το έτος 1994 και προκειμένου να υπολογίσουμε το ακριβές κόστος, σε βάρος του κράτους, που αντιστοιχεί στην προστασία των Α.Μ.Ε.Α., θα έπρεπε να προστεθεί και το ποσό εκείνο που αναφέρεται στο κόστος λειτουργίας και παρεχομένων υπηρεσιών εκ μέρους του Υ.Υ.Π.

Σημειώσεις

1. Αμίτσης Γ., "Το Ελληνικό σύστημα Κοινωνικής Πολιτικής: Σύνδεση με την προβληματική του Κράτους-Ευημερίας", Εκδόσεις Παπαζήση (*Η Κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα*), Αθήνα 1993, σ. 1-2.

2. Ραφαήλ Μ., *Κοινωνιολογία και Κοινωνική Διοίκηση*, Εκδόσεις Σ. Καιραμπερόπουλος, Β έκδοση, Αθήνα 1978, σ. 98-100.

3. Βαρδακούλας Γ. Δ., *Κοινωνική Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1980, σ. 471-483.

4. Στασινοπούλου Ο., "Αναδιάρθρωση των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών" (στο συλλογικό έργο: *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική*, επιμέλεια: Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 272-277.

5. Θωμόπουλος Ε., *Το Κράτος Πρόνοιας*, Αθήνα 1990, σ. 158-159 και 194-278.

6. Κυριακούλακος Π. Σ., *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα 1970, σ. 114-115.

7. Maisonneuve J., *La Dynamique des Groupes*, P.U.F., Paris 1980, σ. 104-121.
8. Λαζανάς Β. Ι., *Η επαγγελματική Εκπαίδευσις των Κωφαλάων*, Αθήναι 1964, σ. 10-16.
9. Υφαντόπουλος Ι., "Φτώχεια και υγεία" (από το συλλογικό έργο: *Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα*), Εκδόσεις Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1990, σ. 731-868.
10. Titmuss R.M., *Social Policy*, London 1974, σ. 132-141.
11. Στασινοπούλου Ο., *Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 134-139.
12. Τριανταφύλλου Τ. και Μεσθεναίου Ε., *Ποιος φροντίζει;* εκδόσεις Sextant, Αθήνα 1993, σ. 90-94.
13. Ζώνιου-Σιδέρη Α., *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα (β έκδοση), Αθήνα 1996, σ. 147-153.
14. Τσαούσης Δ. Γ., *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1983, σ. 162-170.
15. Χτούρης Σ., *Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία*, Εκδόσεις Praxis, Αθήνα 1992, σ. 87-98.

